

Неупередженість суддів забезпечується їх незалежністю, яка полягає передусім у їхній самостійності, непов'язаності при здійсненні правосуддя будь-якими обставинами та іншою, крім закону, волею¹.

4. Процес повинен бути публічним. Це правило також міститься в ст. 6 Конвенції і ґрунтується на більш загальній вимозі транспарентності правосуддя². Європейський Суд з прав людини сформулював у рішенні по справі *Delcourt v. Belgium* (1970): «Правосуддя має бути не тільки здійсненим, але й має бути ясно видно, що правосуддя здійснене». Публічність процесу (точніше, публічність усно проведених слухань справи до поставлення суду та виголошення рішення) є необхідною для контролю за об'єктивністю, рівністю шансів та можливостей при веденні процесу та прийнятті рішення³ і є суттєвою умовою для суспільної довіри до судових рішень.

Отже, тільки завдяки справедливому правосуддю можна втілити в дійсність справедливість як ідею права.

¹ Детальніше про гарантії незалежності див., наприклад, рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 року № 19-рп/2004 у справі про незалежність суддів як складову їхнього статусу.

² Детальніше про цю вимогу див.: *Абросимова Е.* Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы. – С. 119–144.

³ *Цунгеліус Р.* Філософія права. – С. 242.

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор, завідувач сектором Інституту державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України

Концепція модернізації як теоретична модель розвитку посттоталітарних країн

Для описання процесів, що відбуваються в сучасних країнах, у тому числі й у політичній сфері, вітчизняні та зарубіжні дослідники використовують різні терміни: «транзит», «перехід», «трансформація», «модернізація», «перетворення», «революція», «реформа» тощо. Очевидно, що такий обсяг термінів сам по собі якоюсь мірою відображає неоднозначність, складність, багатоваріантність соціально-політичного розвитку різних країн. Для нашого дослідження особливий інтерес мають терміни «модернізація» і «трансформація», тому приділимо їм особливу увагу.

Термін «модернізація» (від франц. *moderniser*) означає «вдосконалення», «осучаснення»; під модернізацією ж у суспільствознавстві, як правило, розуміється «складна сукупність економічних, соціальних, культурних, політичних змін, які відбуваються в суспільстві у зв'язку з процесом індустріалізації, опануванням науково-технічних досягнень», а під трансформацією — «перетворення у відповідності з певними правилами, перевлаштування»¹. Можна зробити висновок, що термін «трансформація» стосовно суспільства необхідно розуміти як

¹ Сучасний словник із суспільних наук / За ред. О. Г. Данильяна, М. І. Панонова. – Х.: Прапор, 2006. – С. 238, 375.

зміни взагалі (які, як відомо, можуть бути не лише прогресивними), а термін «модернізація» як безпосередньо прогресивні зміни в різних сферах життя суспільства, як один із змістовних аспектів теорії індустріалізації та інформаційного суспільства. «Трансформація, зміна, розвиток, — справедливо зазначає М. Михальченко, — можуть бути орієнтовані на зміни реалій куди завгодно: вперед, на розробку та реалізацію нових цілей, задач, пріоритетів, стратегій. Модернізація — це творчо-перетворююча функція розвитку»¹. Тому необхідно розглядати модернізацію як частину більш широкого процесу трансформації.

У сучасній літературі існують найрізноманітніші інтерпретації поняття модернізації. Наприклад, відомий польський соціолог Петр Штомпка² дав три основні значення даного поняття. На його думку, в першому, найбільш широкому смислі, модернізація — це синонім практично всіх прогресивних соціальних змін, у результаті яких суспільство просувалося вперед у своєму розвитку. У цьому значенні вихід людини з печери і будівництво нею першого укриття — такий же явний приклад модернізації, як і прихід автомобілей на зміну кінським возам чи комп'ютерів на зміну друкарським машинкам. Проте таке вживання слова «модернізація» є не лише занадто широким, але й досить специфічним; крім того, для позначення саме цих процесів існують і більш вдалі терміни: «розвиток», «соціальна зміна», «прогрес» тощо. До власне теорії модернізації, на думку Штомпки, ближчі дві інші інтерпретації даного поняття. У другому значенні поняття «модернізація» тотожне руху до «сучасності», тобто до суспільства Модерну, і означає комплекс соціальних, політичних, економічних, культурних та інтелектуальних трансформацій, які відбулися в західних країнах, починаючи з XVI ст., і досягли свого апогею в XIX–XX ст. Сюди, як правило, включаються процеси індустріалізації, урбанізації, раціоналізації, бюрократизації, демократизації, домінуючого впливу капіталізму, розповсюдження індивідуалізму й мотивації успіху, ствердження

¹ Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация, или лимитроф Европы? – К.: Институт социологии НАНУ, 2001. – С. 39.

² Див.: Штомпка П. Социология социальных изменений. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 170–171.

розуму в науці та багато іншого. В цьому сенсі модернізація означає процес перетворення традиційного (чи доіндустріального) суспільства, мірою його трансформації, на суспільство, для якого характерні індустріальні технології, раціональні та секуляризовані відносини, а також високодиференційовані соціально-політичні інститути. У третьому значенні термін «модернізація» означає реформи, що проводяться у відсталіх чи слаборозвинених суспільствах і до яких вдаються з метою наздогнати передові, найрозвинутіші країни, що існують з ними в одному історичному часі, в рамках єдиного глобального суспільства. В цьому випадку поняття «модернізація» характеризується як особливий процес прискореного розвитку, в ході якого традиційні суспільства стають прогресивними, індустріально розвиненими.

Концепція модернізації є однією з найбільш розроблених і визнаних еволюційних концепцій, що характеризують соціальні процеси. Така концепція виникла в середині 60-х років XX століття і була покликана визначити шляхи та напрямки суспільного розвитку країн Азії, Африки і Латинської Америки, які звільнилися від колоніальної та напівколоніальної залежності, а також визначити способи прискорення економічного та соціального розвитку країн з диктаторським та авторитарним минулим¹. З кінця 80-х років концепція модернізації знову привернула увагу західних² і східних³ дослідників для характеристики сутності процесів, що відбуваються в посткомуністичних країнах.

¹ Apter D. E. Some Conceptual Approaches to Study of Modernization. – Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall Inc., 1968; Comparative Modernization / Cyril E. Black. (ed.). – N. Y.: Free Press, 1976; Silver K. H. The Conflict Society: Reaction and Revolution in Latin America. Revised Ed. – New York and Evanston: Harper and Row, Colophon Books, 1966.

² Див.: Рукавишников В. О. Социологические аспекты модернизации России и других посткоммунистических обществ // Социс. – 1995. – № 1. – С. 34–46; Красильщиков В. А., Зиборов Г. М., Рябов А. В. Модернизация России (Мировой опыт и наши перспективы) // Кентавр. – 1992. – № 5/6. – С. 80–88; Лисовский Ю. П. Социокультурные предпосылки модернизации. Послевоенная Италия // Полис. – 1992. – № 5/6. – С. 167–175.

³ Рукавишников В. О. Социологические аспекты модернизации России и других посткоммунистических обществ. – С. 34–46; Красильщиков В. А., Зиборов Г. М., Рябов А. В. Модернизация России (Мировой опыт и наши перспективы). – С. 80–88; Лисовский Ю. П. Социокультурные предпосылки модернизации. Послевоенная Италия. – С. 167–175.

Парадигма модернізації базується на декількох постулатах, найважливішими з яких є такі: а) сучасною чи розвинутою може вважатися країна з високим рівнем індустріалізації та інформатизації, стійким економічним розвитком, високим рівнем та якістю життя населення; розвинутими управлінськими та політичними структурами; диференційованою професійно-галузєвою структурою населення, зайнятого переважно в промисловості, науці та сфері обслуговування; великою вагою «середнього» класу в системі соціальної стратифікації; значним впливом факторів «громадянського суспільства» в політичному житті тощо¹; б) ті суспільства чи країни, які не відповідають цим умовам, належать або до традиційних, або до перехідних; в) еталонами розвиненості, «модернізованості» є західні країни, тому сама теорія модернізації нерідко йменується і теорією «вестернізації»²; г) «модернізованість», «розвиненість», «сучасність» — це комплексний феномен, що має технологічні, економічні, політичні, соціальні та психологічні виміри, а сама модернізація — це складний комплексний процес зміни по кожному з вказаних напрямків; серцевиною всіх змін є науково-технічний та технологічний процес, який визначає необхідність та умови відповідних змін і в інших сферах; д) модернізацію не можна вважати лише стійким рухом уперед. Зміни, які становлять її зміст, відбуваються нерівномірно, тому невідворотним є конфлікт між силами традицій та модернізації³; е) процеси модернізації мають глобальний, прогресивний та необоротний характер, оскільки у довготривалій перспективі хворобливі нововведення неминуче приводять до покращення як матеріальної, так і соціокультурної сторони людського буття⁴.

Важливо зазначити, що з моменту виникнення теорії модернізації її розробники взяли на озброєння міждисциплінарний підхід до пояснення та обґрунтування суспільного розвитку.

¹ Dube S. C. *Modernization and Development: the Search for Alternative Paradigm (Socio-cultural development alternatives in a changing world)*. — Tokyo: Un Univ. Press, 1988. — P. 2.

² Рукавишников В. О. Социологические аспекты модернизации России и других посткоммунистических обществ. — С. 36.

³ Смелзер Н. Социология: Пер. с англ. — М.: Феникс, 1994. — С. 624.

⁴ Рукавишников В. О. Социологические аспекты модернизации России и других посткоммунистических обществ. — С. 36.

ку. В рамках цієї теорії спробували об'єднатися представники різноманітних наук — політологи, соціологи, філософи, економісти, етнологи, соціальні психологи, екологи. Саме такий союз дозволив цій теорії втілитися у досить впливовий напрямок суспільно-теоретичної думки. У зв'язку з цим концепції модернізації системно досліджують соціальні, економічні, політичні, екологічні, демографічні, психологічні зміни, які відбуваються в суспільстві традиційного (перехідного) типу в процесі його трансформації до сучасного типу, і у зв'язку з цим досить складно виділити як предмет аналізу якийсь один аспект суспільства, що модернізується, наприклад, його політичну систему.

На даний час існує декілька визнаних концептуальних підходів у розумінні сутності модернізаційних процесів. У першому підході, який обґрунтували Г. Алмонд, Дж. Пауелл, Д. Аптер¹ та ін., акцент робиться на розвитку внутрішньої диференціації та автономізації структур соціуму, появи в ній автономних структур. Другий концептуальний підхід, розроблений С. Хантінгтоном², С. Н. Езенштадтом, виділяє створення нових інституційних механізмів застосування та узгодження інтересів. У третьому підході модернізація розуміється як економіко-технологічна трансформація через індустріалізацію (У. Ростоу)³. Наступний підхід робить акцент на підвищенні мобільності індивідів, формуванні нового типу заповзятливості особистості як наслідок нових форм комунікації, підвищення середнього рівня грамотності населення тощо (Д. Лернер, А. Інкелес, Д. Сміт та ін.)⁴.

Аналіз названих підходів до модернізації, незважаючи на різні методологічні підстави, дозволяє виділити в них ряд співпадаючих

¹ Almond G. and G. Bingham Powell Jr. *Comparative Politics: A Developmental Approach*. — Boston: Little, Brown, 1966; Apter D. *The Politics of Modernization*. — Chicago: The University of Chicago Press, 1965.

² Huntington S. P. *Political Order in Changing Societies*. — New Haven: Yale University Press, 1968; Inglehart R. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. — Princeton: Princeton University Press, 1974.

³ Rostow W. W. *Politics and the stages of growth*. — Camb., 1971.

⁴ Lerner D. *The Passing of Traditional Society*. — New York: The Free Press, 1958; Inkeles A. and Smith D. *Becoming Modern*. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1974; Almond G. and Verba S. *The Civic Culture*. — Boston: Little, Brown, 1965.

елементів, які можна вважати деякою вихідною точкою розуміння «модернізованості» суспільства. Наприклад, у соціальній сфері базовою соціальною одиницею дедалі більше стає індивід, а не група; відбувається диференціація, тобто передача окремих функцій, що раніше належали сім'ї, до спеціалізованих соціальних інститутів; формалізація — підхід до соціальних інститутів, які діють на основі абстрактних та універсальних законів і правил, що припускає домінуючу позицію науки і експертів; розподіл сфер приватного і суспільного життя; ослаблення родинних зв'язків; зростання професійної спеціалізації; зростання формальної освіти, поліпшення якості життя; у демографічному плані — зниження народжуваності, збільшення тривалості життя, зростання чисельності міського населення і скорочення сільського. В економічній сфері — технологічний розвиток, заснований на використанні наукового (раціонального) знання, поява вторинного (індустрія, торгівля) і третинного (послуги) секторів господарства, поглиблення суспільного і технічного розподілу праці, розвиток ринків товарів, грошей і праці, забезпечення стійкого економічного зростання. У політичній сфері процес модернізації припускає утворення централізованих незалежних держав сучасного типу, процеси розподілу владних повноважень між різними незалежними інститутами; зростання політичної активності мас; формування, розвиток та поширення сучасних політичних інститутів і практик, а також сучасної політичної структури.

Кінцевий рівень модернізованості конкретного суспільства може бути оцінений за п'ятьма головними критеріями: 1) ідентичності, що характеризує ступінь і характер розвитку політичної культури особистості; 2) легітимності, що характеризує ступінь і мотиви публічної підтримки існуючих механізмів політичного управління; 3) участі, що показує ступінь перетворення політично пасивного населення на активне завдяки його участі у виборах, у діяльності партій, суспільних рухів тощо; 4) дистрибуції, що показує ступінь рівності в суспільному розподілі можливостей і благ; 5) проникнення (пенітрації) — про ступінь руйнування партикуляризму, вузькості інтересів, міщанства і сепаратизму¹.

¹ Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира / Под общ. ред. В. С. Бакирова, Н. И. Сазонова. — Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2005. — С. 484–485.

Досвід сучасних країн, які модернізуються, доводить, що політичні інститути і практики можуть як відповідати сучасним західним моделям, так і відрізнятись від них. Таким чином, під політичними інститутами суспільства, що модернізується, слід розуміти не зліпок з політичних інститутів країн, а ті політичні інститути і практики, які найбільшою мірою здатні забезпечувати адекватне реагування і пристосування політичної системи до умов, що змінюються, і викликів сучасності.

Важливою проблемою для розуміння суті процесу модернізації політичних систем є з'ясування різновидів або типів модернізації. У сучасній науковій літературі розглядаються, як правило, декілька типологій модернізації. У найзагальнішому вигляді фахівці розрізняють два основні різновиди модернізації: органічну і неорганічну. Під органічною модернізацією розуміються прогресивні зміни в тих країнах, в яких модернізація відбувалася через ендогенні чинники. Такий вид модернізації, наприклад, був властивий Великій Британії, в якій модернізація «була природною, як довго визріваючий продукт розвитку суспільства»¹. На відміну від органічної модернізації, вторинна, неорганічна модернізація втілюється в економічні, політичні та інші реформи, що здійснюються правлячою верхівкою держави у відповідь на зовнішній виклик з боку розвиненіших країн, цивілізацій, і які здійснюються шляхом запозичення чужих технологій, запрошення зарубіжних фахівців, залучення іноземних інвестицій тощо. Як правило, неорганічна модернізація включає також і певні реформи в політичній і соціальній сферах: удосконалюється система управління, формуються нові політичні і соціальні інститути, приймається нова система цінностей тощо. Таким чином, неорганічна модернізація починається не з культури, а з реформування економічної і політичної сфер. Іншими словами, якщо органічна модернізація відбувається «знизу», то неорганічна — «зверху». Неорганічна модернізація в науковій літературі характеризується ще як «наздоганяюча» або така, що «запізнюється».

Акцентування уваги на політичному аспекті реформ дозволяє розрізнити ліберальну і консервативну модернізацію. Для

¹ Наумова Н. Ф. Рецидивирующая модернизация в России: беда, вина или ресурс человечества? — М.: Эдиториал УРСС, 1999. — С. 7.

прихильників лібералізму успішний розвиток і модернізація конкретної країни пов'язані зі ступенем залучення її громадян в систему представницької демократії і наявністю можливостей для відкритої конкуренції усередині правлячої еліти за голоси виборців, а на думку консерваторів, модернізація повинна мати на меті створення централізованої політичної системи, здатної забезпечити стабільність, порядок, інтеграцію суспільства.

В рамках теорії модернізації набули також поширення терміни «контрмодернізація» та «антимодернізація», введені в науковий обіг Аленом Туреном. Перший термін характеризує альтернативний варіант модернізації за незахідним зразком, а другий термін означає відкриту протидію модернізації. Вважаючи цю типологію обґрунтованою, російський дослідник Єгор Холмогоров запропонував доповнити розглянуту типологію — модернізацію, контрмодернізацію і антимодернізацію, ще одним типом — понадмодернізацією, яку він визначає як спробу досягнення переваги певної цивілізації над цивілізацією-лідером, у ході якої основні соціокультурні показники «сучасності» приймаються як зразок, а потім перевершуються на власному ціннісному і технологічному фундаменті. Цивілізація, що здійснила понадмодернізацію, стає новим лідером, формуючи свою ойкумену і кидаючи модернізаційний виклик іншим цивілізаціям через створення привабливого образу сучасності¹.

Необхідно зазначити, що в первинних теоріях модернізації робився акцент на цілісності характеру модернізації, який припускав зміни в усіх без винятку сферах життя суспільства. Проте критики теорії модернізації на основі аналізу сучасної соціальної практики виявили такі типи модернізації, як суцільну (цілісну) і часткову. На відміну від цілісної модернізації, суть часткової модернізації зводиться до того, що «формування нових інститутів і сучасних організаційних принципів не обов'язково приводить до цілісного оновлення суспільства, а може навіть супроводжуватися зміцненням традиційних систем через вплив нових форм організації»².

¹ Холмогоров Е.: <http://holmogorov.rossia.org/modern.htm>

² Див.: *Эйзенштадт Ш.* Новая парадигма модернизации // Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия. Сост., ред. Б. С. Ерастов. – М.: Аспект Пресс, 1998. – С. 473.

Поява різних варіантів модернізації свідчить про неможливість механічного відтворення досвіду розвинених держав у процесі модернізації політичної та економічної сфер конкретної країни, що має свою специфічну економіку, політичні інститути, певні традиції і систему цінностей. Для успішної модернізації вирішальну роль відіграють не зовнішні чинники, а внутрішній потенціал суспільства, що модернізується. Прикладом такої успішної модернізації може бути досвід модернізації Японії і «нових індустріальних країн», які примусили заговорити про «модернізацію без вестернізації» (С. Хантінгтон). Тому слід погодитися з авторами, які роблять висновок, що «модернізація, розвиток можуть успішно здійснюватися лише на ґрунті власних національних традицій»¹. Отже, успіх модернізації залежить не від інтенсивності реформ чи запозичень, що часом пересаджуються на нетрадиційний ґрунт, який ще не готовий їх сприйняти, а від уміння адаптувати запозичені сучасні технології, політичні інститути, систему цінностей до існуючих у конкретній країні економіки, традиційних політичних інститутів, цінностей.

Для з'ясування ступеня прийнятності концепції модернізації як теоретичної моделі перехідного періоду для України, інших пострадянських країн важливою є відповідь на запитання: чи можна вважати модернізованими тоталітарні режими? Низка дослідників з невеликими застереженнями відповідає на це запитання позитивно, зазначаючи, зокрема, що «соціальна і політична системи тоталітарної держави мають достовірно сучасний характер. У структурному і культурному відношенні суспільство корінно перевлаштовується. Тоталітарні системи всі спрямовані в майбутнє...»². З такою позицією, очевидно, погодитися не можна. По-перше, «істинна» модернізація органічна для даного соціуму, вона має своїм джерелом внутрішні причини і є, як правило, реакцією на кризу певного етапу розвитку суспільства, тому і досягає поставлених цілей. Таку модернізацію пройшли свого часу

¹ Хорос В. Модернизация в России и Японии (цивилизационные аспекты) // Мировая экономика и международные отношения. – 1991. – № 8. – С. 70–79.

² Гончаров Д., Гончарова И. Введение в политическую науку. – М.: Юрист, 1996. – С. 75–76.

країни Західної Європи, Японія, Південна Корея та ін. Спроби модернізації тоталітарних систем (сталінська індустріалізація, політика «великого стрибка» в Китаї тощо) є неорганічними для даних соціумів і є реакцією на військовий або економічний виклик іншої країни (цивілізації) або спробою розв'язати назрілі внутрішні соціальні проблеми за допомогою половинчастих реформ, які мають основною метою самозбереження пануючої тоталітарної політичної системи. По-друге, зроблені спроби модернізації тоталітарних держав, що (наприклад СРСР) не враховували її найважливішу особливість — комплексний характер, складний взаємозв'язок «змін, що впливають на все суспільство»¹. Тому не дивно, що прикладені зусилля в підйомі однієї галузі економіки, сфери виробництва (важка промисловість), призводили до катастрофічного відставання інших (легка промисловість). По-третє, псевдомодернізації (або помилкові модернізації, за П. Штомпокою) тоталітарних політичних систем виявилися не в змозі на практиці втілити її найважливіші цілі і задачі, а тоталітарні режими продемонстрували нездатність забезпечити хоча б середній рівень і якість життя населення. Навпаки, часто такі «модернізації» проводилися за рахунок населення і призводили до падіння його життєвого рівня.

З цих міркувань можна зробити висновок, що концепція модернізації цілком застосовна для опису розвитку посттоталітарних соціумів до рівня розвиненіших країн. З цим висновком погоджуються і чимало інших дослідників, наприклад, співробітники Центру міжнародних дослідницьких програм Російського незалежного інституту соціальних і національних проблем². На їхню думку, модернізація в Росії, як і в інших пострадянських країнах, можлива, однак вона триватиме декілька десятиліть і зіткнеться з певними проблемами: 1) основна її складність полягає в тому, що в модернізації зацікавлений поки що вузький прошарок населення; 2) постіндустріальна модернізація в цих країнах не може початися водночас у всіх місцях, а повинна мати, як правило, осередковий характер. Її центрами мають стати технокультурно-

¹ Селзер Н. Социология: Пер. с англ. – С. 620.

² Див.: Красильщиков В. А., Зиборов Г. М., Рябов А. В. Модернизация России (Мировой опыт и наши перспективы). – С. 80–88.

поліси, в яких є для цього необхідні соціальні, економічні та технічні передумови; 3) для модернізації посттоталітарних країн необхідна еліта, технокультурократія, демократична та відкрита для новацій; 4) особливу роль у процесі модернізації покликана відігравати держава, яка повинна забезпечити їй політичні та правові гарантії, створити сприятливі умови для прямих іноземних капіталовкладень; 5) модернізації має передувати соціально-економічна та політична стабілізація з подальшою структурною перебудовою економіки.